

ДОБРО УПРАВЛЕНИЕ

ПОЛИТИКИ НА ДУХОВНОСТТА: ЗА РЕЛИГИЯТА, ЦЕННОСТИТЕ И ВЪЗПИТАНИЕТО

Клавдия Сапунджиева

Резюме

Статията представя политиките за духовната култура на българите – история и съвременност. Акцентите на анализа са свързани с мястото на религията в българското училище и съвременния дебат по тази тема. Поставя се въпросът за трансформацията на ценностите, възпитанието и социалните практики, които оказват влияние върху съвременния човек и постмодерното семейство. Очертават се стратегии за преодоляване на дефицитите в отношенията, образованието и медиите.

Spirituality-Related Policies: on Religion, Values and Education

Prof. Klavdia Sapundjieva, Doctor of Pedagogical Science

Abstract

This article presents the policies related to the spiritual culture of the concerned with the place of religion in Bulgarian schools and the modern debate of this issue. The author has put forward the question about the Bulgarians – history and modern times. The emphases of the analysis are transformation of values, education and social practices, having an impact on modern man, and on the postmodern family. He has also outlined some strategies for overcoming the deficits in relationships, education and the media.

I. Историческите корени на връзката религия-училище-възпитание

Може да се каже, че историята на българското училище и образование е иманентно обвързана с обучението по религия. От възникването си през Средновековието и до днес, училището е обвързано с педагогическата цел да учи не само на грамотност, но и да възпитава в християнските ценности. Именно възпитателният елемент и морално-християнските ценности са ядрото, което трайно присъства в обучението и оформя облика на българската възпитателна традиция. По време на Османското владичество килийните училища съхраняват езика и вярата на българина. С установяването на светския характер на образованието, през Възраждането, постепенно религиозното обучение се осъществява само по един учебен предмет, който има различни наименования и либерално подбрано съдържание в отделните училища (*Закон Божи, Катехизис, Църковна история или Литургия*) в

зависимост от изискванията на училищното настоятелство и подготовката на учителите. Обучението е осигурено с учебници - авторски или преводни от руски, гръцки или немски език, като автори и преводачи са знакови възрожденски личности като Й. Груев, Хр. Г. Данов, П. Р. Славейков, Ив. Момчилов и др. За сведение - от 1824 до 1878 г. са издадени 281 учебника. След Освобождението светският характер на българското училище се регламентира по законодателен път, но възпитанието продължава да следва моралната традиция на Православните ценности, а *вероучението* е задължителен предмет не само в обществените, но и в частните училища през целия период от 1878 до 1944 г. То се преподава от учителите, като има квалификационни курсове, които се организират от Св. Синод, а от 1934 г., когато религиозното възпитание става особено актуално - и от свещениците. Учебниците също се контролират от Св. Синод, като за първи клас изискването е да има само картинен материал, а от следващите години - и текст, чийто дял нараства постепенно с възрастта. Учебниците се създават с участието на видни наши писатели и художници: например учебникът за IV-то отделение на Хр. Спасовски и Т. Близнаков (одобрен от Просветното министерство и Св. Синод) и до днес се сочи като един от най-добрите за времето си учебници по религия за началното училище. Илюстрациите са на Вадим Лазаркевич. Известно е и учебното помагало за второ отделение (към учебника по вероучение от 1936 г.) с автор Елин Пелин. С политическите промени от 9 септември 1944 г. вероучението се премахва като задължителен предмет, като през учебната 1944/45 г. се изучава факултативно, а от 1946/47 г. е забранено и отпада от учебните планове.

II. Съвременното състояние и дебатът за изучаването на религия

След политическите промени през 1989 г. идеята за възстановяването на религиозното обучение в българското училище се възроди. Дебатът около тази идея продължава и до днес. Основните страни на дебата са: светски настроените академични експерти, политици и интелектуалци - от една страна, а от друга - религиозните институции - Българската православна църква и Главното мюфтийство. Голяма част от представителите на академичните среди (богослови, философи, педагози, историци) подкрепят идеята за въвеждане на общообразователен предмет *Религия*, основан върху съдържанието и методите на научната дисциплина *религиознание*. Препоръките на привържениците на тази гледна точка в дебата са да се следва съществуващият в Европа модел за надконфесионално обучение по религия, свързан приоритетно със знания (познание) за религията и нейните социално-исторически и културни параметри и влияния. Акцентува се върху разликата между *религиозно възпитание* (като приоритет на семейството и религиозните институции) и *религиозното обучение* (като отговорност на училището). Учебният предмет религия трябва да въвежда учениците в историята, културата и моралните принципи на различните религии, като акцентът е върху православно християнство и сунитския ислям, а преподаването му трябва да е в съответствие със светския характер на българското училище (вж. Евстатиев, 2007, с. 137).

Привържениците на другата гледна точка и техните основни представители - Българската православна църква и Главното мюфтийство като цяло застъпват

становището за конфесионалното преподаване на предмета *Религия* в две форми - *Религия-християнство* и *Религия-ислям*.

Какви конкретни стъпки са предприети досега? През 1997 г. се пристъпва към конкретни действия за изработването на концепция за въвеждането на предмет *Религия*. През 1998 г. към МОН е създадена Комисия по религия, която има задачата да подготви концепция, програма и учебни пособия. В този период има и сериозни възражения от представителите на БПЦ относно наименованието, съдържанието и начина на въвеждане на предмета, като съответно се предлага *Вероучението* като задължителен учебен предмет, съответно с различно образователно съдържание и конфесионално преподаване. Комисията отхвърли тези предложения и утвърди концепция за експериментално въвеждане на единен (един и същ за всички ученици) предмет *Религия*. Определи се учебното съдържание и програмата за всички степени на общообразователното училище, изготвиха се 3 учебни пособия за учениците от 3 до 8 клас и се очерта наборът от специалисти, които да преподават религия - завършилите богословие, философия, българска филология и история. За началните учители към Богословския факултет на СУ започнаха курсове по следдипломна специализация по богословие.

През 2000 г. комисията по религия към МОН разработи нормативни и методически указания и утвърди две форми на преподаване на предмета *Религия: Религия-християнство* и *Религия-ислям*. По този начин предметът се преподава и днес (вж. Нушев, 2007, с. 124).

От 2006 г. насам все по-често и по-силно започнаха да се чуват гласове за промяна на статута на предмета от избираем в задължителен. Конкретни стъпки в това отношение са назначаването на специални експерти по религия към някои регионални инспекторати и инициираната от Св. Синод дискусия за агресията и насилието в българското училище, с което, от една страна, предметът се легитимира институционално в административната образователна система, а от друга - се провокира общественото мнение по посока на необходимостта от активното включване на религиозните ценности в битката за моралното здраве на младите хора.

Всички очертани проблеми и въпроси се фокусираха в оповестените две концепции за изучаването на Религия: едната - на упълномощения от МОН Съвет по въпросите на обучението по религия (с председател проф. Г. Бакалов, СУ), и другата - на Св. Синод на БПЦ. И двете концепции не подлагат на съмнение необходимостта от задължителното изучаване на религия в българското училище. И двете основават мотивите си приоритетно върху крещящата нужда от обновяване на духовно-нравственото възпитание на учениците. Основната разлика е в разбирането за смисъла и подхода за изучаването на религия - като знание, културно обогатяване (на практика нов общообразователен предмет) или като предпочитана религия, изучавана конфесионално, но и с възможност за избор (вариант) като религиознание (за тези, които предпочитат надконфесионалния вариант). МОН също донякъде има дял за това различие, поне що се отнася до зададеното указание - или надконфесионално и плуралистично преподаване на религиите, или свободно-/задължителноизбираем предмет, при който родителите сами решават дали и какво вероизповедание да изберат

за своите деца. По този начин, по сполучливия израз на проф. Климентина Иванова - член на Съвета по въпросите на обучението по религия, въпросът, макар и привидно, се реши по Сталински - „няма предмет, няма и проблем“. (вж. по-подробно: www.politiki.bg).

III. Въпросите за дебат според належащите перспективи, досегашните анализи и връзката с колективното безсъзнателно

Бих искала да споделя и личното си мнение по въпроса, като обобща следните най-важни, според мен, задачи и належащи перспективи:

1. Натрупаният повече от дванайсетгодишен опит от изучаването на религия (като свободно- и задължително избираем предмет) трябва да се използва и да залегне в основата на анализите, свързани с обсъжданата промяна в статута на учебния предмет *Религия* като **задължителен за българското училище**.

2. Положителните страни и негативните характеристики на практиката досега могат да са в основата и на разсъжденията по основния спор - как, по какъв начин да се изучава религията - конфесионално (вероизповедно) или като неконфесионално (история на религиите и религиознание). Разсъжденията по този въпрос могат да се дебатира в различни логически параметри. **Едната сфера** на разсъждения откроява предимствата, които религиознанието би имало по отношение на формиране на общата култура на ученика, на обогатяването му със знания за различните религиозни учения и духовни практики. Закономерно обаче възниква въпросът - необходимо ли е утежняване на учебния план с още един учебен предмет и съответно с допълнително учебно съдържание, ако ще се представят знания за религията/религиите, като това може успешно да се случва (и се случва) в процеса на обучение по другите хуманитарни предмети? Още повече, че съвременната европейска практика все повече се насочва към вписването на религиозната проблематика в обучението по различни предмети и курсове - гражданско възпитание, история, география, литература и т. н. Например от следващата учебна година швейцарските ученици ще изучават, анализират и тълкуват библейските текстове в рамките на различни предмети, по специална програма, при съответен подбор и съобразяване с възрастовите характеристики. **Другата аргументативна сфера** се свързва с възможността религиозното образование да се обвърже с възпитанието в православната християнска вяра (или исляма, юдаизма и др.) и традиционните нравствени добродетели на българина. Заслужава внимание **предложението**, което толерантно **обединява двете тенденции** и предлага избор за религиозно обучение или в зависимост от вероизповедната ориентация на детето и семейството (Православие, ислям и др.) или като религиознание. То бе прието и включено в окончателния вариант на Концепцията на Св. Синод на БПЦ. В образователната практика има вече такъв подход и опит, осъществяван успешно при обучението по чужд език.

3. Въвеждането на религията като задължителен предмет трябва да бъде съобразено и осигурено с **подготвени учители** и това е процес, чиито основи трябва да се зложат едновременно и дори да изпреварят министерските решения по проблема. Най-перспективният и обоснован от педагогическа гледна точка подход е изискването за двата вида подготовка в различните ОКС - бакалавър по богословие и магистър по

педагогика (учителска правоспособност - предучилищна, начална, по философия, история и т.н.) или обратно. Трябва да има ясен отговор на въпросите:

- Могат ли учителите-хуманитаристи (философи, филолози и др.) да осъществят качествено образование по религия извън собствената си дисциплина, като самостоятелен предмет?
- Готови ли са богословите или началните учители с богословска подготовка да вплетат адекватно религиозните добродетели в съвременната нравствено-ценностна система? В този контекст е и въпросът за подготовката на учителите-богослови за работа с предучилищната група и началните ученици и съответно в състояние ли са да осигурят достъпно и занимателно обучение? Имат ли се предвид специфичните за тази възраст особености на духовно-нравственото възпитание (вж. по-подробно Василева, 2009)?
- Ще се разработят ли навреме и подходящи учебници и учебни пособия, които да подпомогнат осъществяването на този процес? Имам предвид да насочват както към подходящи и съвременни методи (например дидактическа игра, социално-психологически тренинг, психодрама, проект и др.), така и към съответните текстове и начините за тяхната интерпретация. Тук може да се открие учебното помагало на отец Захарий Дечев (2002) - *Словесни игри по Светата Библия*, което предлага такъв съвременен, достъпен и адекватен игрови подход за работа с малките ученици.

4. Необходимо е ясно заявен стремеж към консенсус, който да се насочи не само към страните, представляващи очертаните тенденции, а към цялото общество, към по-широко ориентирано експертно мнение и най-вече **представително проучване** на мнението на учители, родители, ученици, интелектуалци, политици. Такова изследване беше проведено преди повече от десет години от екип на Софийския Университет по поръчка на Дирекцията на вероизповеданията (вж. Бояджиева, Н., К. Сапунджиева, 2001). Сега е наложително то да се повтори по същата (актуализирана) методика, за да се очертае картината на обществените нагласи, предпочитанията на родителите и интересите на децата, за да се сравнят резултатите и да се проследи съответната динамика. Данните от последното поръчано от МОН социологическо изследване за нагласите за въвеждане на задължителен общообразователен предмет *Религия*, показват, макар и в различна степен, ясно изразено желание за изучаването на предмета *Религия* - 90% от учениците и 70% от родителите (вж. Нушев, 2007 с. 127). Това проучване обаче е целенасочено към обосноваването на Концепцията на Съвета по религия и не включва данни за останалите възможности и гледни точки, както и за отношението на обществеността към тях. Освен това е необходимо и по-дълбочинно изследване на мотивите - особено отношението на родителите - например дали зад положителната им нагласа не се крие възможността за облекчаване на възпитателните им усилия чрез прехвърляне на още по-голяма част от отговорностите по възпитанието на децата върху училището.

5. Обучението по религия не може да бъде обект на епизодичен интерес. Статутът на учебния предмет не е просто спор за допълнително учебно съдържание или хорариум, а за залозите в нравствените устои и моралните ценности на човека в

глобалния, постмодерен свят. **Религията не е панацея**, но безспорно е необходима в днешното материално и бездуховно време. Струва ми се, че можем без излишни опасения за светския характер на българското училище **да отворим вратите** за нея. Не можем обаче да очакваме, че учителите и училището с магическа пръчка ще разрешат нравствените проблеми и дефицитите във възпитанието на българските деца. Религиозното възпитание по правило се осъществява в семейството и ако се обръщаме към него, за да укрепи нравствените ценности и моралните ориентации на подрастващите, не бива да забравяме проблемите в подготовката на самите родители за отговорно родителство и възпитание. Това е **големият дефицит** в практиката на съвременното българско семейство и същевременно е перспективна възможност за съвместна работа между училището и Църквата. Тук е мястото да се помисли сериозно за полето на социалните практики, за социалната работа и възможностите, които БПЦ има за социалното възпитание, социализацията и ресоциализацията на децата и възрастните. В това отношение връзката училище - религия (религиозни институции)-семейство тепърва може да се развива по посока на организация на свободното време, просветна и анимационна дейност, културно-религиозен и краеведски туризъм, социално-терапевтични и консултативни практики и т. н. Дилемата е преди всичко как да включим активно религията във възпитанието, морала, културата на днешните млади. Как да укреем вътрешния им свят, как да им помогнем да осмислят живота и ежедневието си?

IV. Новата социализационна ситуация, религията, ценностите и възпитанието на съвременните българи

В духа на изискванията на съвременното глобално и постмодерно общество, което налага глобални ценности, нови представи за социалност и морални норми за отношение към *Другия* се разкриват *възможности за различни професионални превъплъщения на традиционните роли*. Налице е промяна в социализационната ситуация. И това не е елитарно-академично и кабинетно умозрение, а факт, зад който стоят реални процеси. Кои са някои от тях? (вж. Проданов, 2006, 17-20):

- Налице е постмодерна социализационна ситуация, която се характеризира с „нарастващ плурализъм, демокрация, мобилност и неограничен достъп до новини, информация и забавления. Човек е изправен пред множественост от убеждения, реалности, светогледи. Появява се общество, загубило вяра в абсолютните истини, в което индивидите трябва и могат да избират в какво вярват”.

- Отношенията между поколенията се променят и това поражда необходимостта от радикални промени и трансформация на възпитателния процес и води до *криза на възпитанието*. „Ако в традиционното общество ценности и образци се предават от най-възрастните към по-младите и миналото представлява висока ценност, ако в модерното общество значение придобива настоящето и образците на поведение на възрастните сега и в момента - родители, учители, политически лидери и пр., то постмодерната ситуация предполага криза на авторитетите и регулация на настоящето чрез очакванията за бъдещето”. Така на практика много често се налага възрастните да копират и възпроизвеждат модела на младите, а строгите и традиционни образци на възпитание изчезват.

- Мястото на училището като фактор за социализация все повече се заема от медиите, Интернет и другите съвременни начини и механизми за въздействие, които не са пряко обвързани с възпитанието, а имат за цел информацията, сензацийта, анимацията и пазарната логика. Така приоритетната роля на възпитателния компонент на заобикалящата среда и в училището се заменя с второстепенна и той разтваря във и чрез други социални полета, като се превъплъщава в нестандартни образи и модели.

- *Налице е криза във семейството.* Появява се феноменът на т. н. “постмодерно семейство”, което се характеризира с: „безразличие на подрастващия към идентичността на семейството; нестабилност на живота на семейната двойка; разрушаване на представата за нуклеарното семейство като “гнездо” в резултат от еманципацията на жената и включването ѝ в публични дейности и кариера” (Shorter, 1975). Семейната история се развива в средата на непрекъсната и бърза промяна на социалните, физически и символните контексти, в които е включено семейството. Семейният живот става все по- опосредстван, контактите все повече - електронно зависими (чрез Skype, Facebook и др.), а конфликтите са все повече символни и виртуално опосредени, отколкото физически. Българското семейство като че ли губи контрола над децата си и битката с електронните технологии. Захвърлени в хиперпространството, децата и младежите имат дефицит на внимание и грижа и най-лесният начин да привлекат вниманието се оказват агресията, насилието, чалга-поведението. Тези опасни тенденции, породени от културата на бедността, започват да се превръщат в еталон за псевдосоциализиране на една субкултурна общност, която става масова, започват да се налагат модели на поведение, които се ръководят единствено от принизения вкус и криворазбраната свобода. Мисля, че една от съвременните социални роли на религията и БПЦ *е именно в противодействието на тези опасни процеси и утвърждаването на духовността и високите морални ценности.* Назряла е необходимостта от сътрудничество и съвместна изява в полето на социалната работа и социалните практики между религията, социалната педагогика и социалното дело, между социално-възпитателните учения и религиозните практики. Социалното дело се нуждае от подкрепата и сътрудничеството на Българската православна църква. Ако се вгледаме в нашия опит и българската традиция не можем да не отбележим *ролята на религията* за социалното възпитание и да не открием социалната служба на църквата. Наложителна е съвременната ѝ трансформация в съвместни дейности за духовна подкрепа и помощ на различните рискови групи. Назряла е и необходимостта от съвместна подготовка (бъдеща магистърска програма) на богослови, социални педагози, социални психолози и социални работници като специалисти по *Религиозна социална педагогика, психология или социално дело.*

Друг важен акцент в това отношение е необходимостта религията и православните нравствено-християнски практики да бъдат реално въввлечени в процеса на социалното възпитание и проявите на социалност по отделни значими за обществото теми и проблеми. В този контекст е особено важен въпросът за *отговорното родителство*, разбирано не само като подготовка, но и като умения за родителстване и най-вече като отговорност. Необходимо е активизиране на усилията за утвърждаването и популяризирането на възможностите на религиозното (християнско)

консултиране и консултативна помощ при решаването на проблемни, кризисни и конфликтни ситуации и особено за рискови групи, деца и семейства. Една перспективна възможност е създаването на реално действащи диагностични и консултативно-терапевтични центрове и кабинети, в които да работят смесени екипи от педагози, психолози, богослови и църковни служители. Важен акцент в това направление е и конкретната мобилна помощ на място при кризисни ситуации, за деца и семейства в риск, за превенция на аморално и престъпно поведение при малолетни и непълнолетни.

Една необходима перспектива, в която присъствието на морално-възпитателния коментар и практическо участие е безспорно необходимо е и въпросът за влиянието на средствата за масова информация. Това е област, в която проблемите са изключително много и особено актуални. От професионални отговори и коментари по отношение на възпитанието и социалната превенция се нуждаят редица въпроси, които ежедневно ни поставя случващото се в т.н. *медийно пространство*.

Такъв въпрос например е дали тезата за ценностната неутралност на медиите и за представяне на живота *“такъв какъвто е”* е приемлива? (вж. Проданов, 2006, 27-28). Факт е, че напоследък у нас се утвърждава едно, на практика, „независимо” и лишено от ценностно-моралната идея разбиране за журналистиката, която етиkira своя безпристрастен професионализъм чрез представянето на живота *“такъв, какъвто е”*. Вярно е, че в живота има всичко – и красота, и пошлост. Чрез този принцип всяка уродливост може да влезе в медията и да стане сензация. Проблемът е във факта, че в медията тази уродливост има вече друг живот, подчинен на стремежа от милиардите контексти да се извлече най-примамливото (и най-атрактивното) за зрителя или читателя. И ако преди време механизмите на медиите бяха подчинени на идеологически и възпитателни (дисциплиниращи) стандарти, днес това са пазарните механизми на постмодерния свят, конкуренцията, надпреварата в продажбата на информацията, което като цяло *”не действа социализиращо на младите поколения”* (пак там). В отделния житейски факт обаче, в конкретната кауза е налице потенциалът за *социалност*, който медията може и трябва да извлече, да открие и анимира.

Други питання възникват във връзка с медийната ситуация в контекста на изобилието от кабелни канали, печатни издания, кино, интернет и др., при която доскорошното *възпитание чрез образци се заменя с възпитание чрез звезди* (пак там, с. 28). И ако при първото е приоритетен моралният компонент (независимо дали истински или илюзорен, дисциплинарен, идеологически), при второто моралните измерения липсват, защото доминира публичната известност, фактът доколко някой е успял (или пожелал) да влезе в публичното пространство и така да стане известен. В контекста на тази ситуация е особено актуален и един друг дискурс на *“звездното въздействие”* – моделирането на агресивно, сексуално и чалга поведение. Насилието и чалга-културата в медиите предизвикват постоянна критика, въпреки че те не ги създават директно. Проблемът е, че чрез медиите тези процеси се усилват и ускоряват посредством обратната връзка с реалните събития и взаимодействието с другите фактори на средата. Необходими са повече както социални и религиозни предавания, така и

коментари, анализи и експертни мнения по значими социални и ежедневни събития от позициите на християнската етика, съвременните ценности и морал.

Особено важен е и акцентът, свързан с традициите и особеностите на българския национален характер, с конкретните характеристики на възпитателния потенциал на българското общество и спецификата и развоя на обществените възпитателни системи у нас. Тук е мястото да се апелира и за неотложната необходимост от изготвянето на *национална стратегия* за възпитанието и ценностите на българина.

Вместо заключение:

Религията има място не само в българското училище, но и в полето на възпитателната работа и социализиращите практики, като източник на култура, морални правила и екзистенциални парадигми, като един от начините за изявата на социалност. От педагогическа и психологическа гледна точка е необходимо възстановяването на връзката с традицията и с колективното безсъзнателно. Съвременните измерения на тази връзка обаче би трябвало да се осъществяват адекватно на XXI век и стандартите на днешната и бъдещата социализационна ситуация. А това най-общо означава:

- Толерантност и уважение към ценностите, възгледите и вярванията на всеки;
- Критичен и плуралистичен подход и интерпретация на автентичните религиозни тези на различните религии - както в рамките на всяка от тях, така и в общ културно-теоретичен контекст;
- Морално възпитание и практически ориентации за справяне с кризисни и конфликтни етнически и екзистенциални ситуации.

Балансът и националната културна традиция може би са един добър ориентир за перспективите на българската духовност, както като конкретни образователни и медийни политики, така и по пътя към Храма.

Защото в Евангелието е казано: *„нищо, което влиза в човека отвън, не може да го оскверни; но което излиза от него, то осквернява човека“* (Марк 7: 15).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Библия. Изд. Св. Синод на БПЦ. С., 1991.

Андонов, Б. За предмета религия в СОУ. - Стратегии на образователната и научната политика, кн. 2, 2007, 128-135.

Бояджиева, Н., К. Сапунджиева. Социо- и етнокултурни особености на религиозността и религиозното възпитание на децата в начална училищна възраст. Годишник на СУ, ФНПП, Т. 92, 1999 (2001), 5-15.

Василева, Е. Духовно-нравственото израстване на малкия ученик. С. 2009.

Градев, Д. Културата на бедността ражда насилие. – в. Монитор, 18.10.2006.

(прот.) Дечев, З. Словесни игри по Светата Библия (за начална училищна възраст), 2002.

Евстатиев, С. Религията в българското училище. - Стратегии на образователната и научната политика, кн. 2, 2007, 136-140.

Концепция на Светия Синод на БПЦ относно статута на предмета "Религия" в българското общообразователно училище (2009).

Концепция за въвеждане на учебен предмет Религия в българското общообразователно училище. Съвет по въпросите на обучението по религия в училище (2009).

Нушев, К. Дебатът за въвеждане на вероучение в българското училище. - Стратегии на образователната и научната политика, кн. 2, 2007, 120-127.

Мерджанова, Я. В търсене на подходящия методически стил (за Свещените текстове). - Педагогика, кн. 2, 2007, 141-152.

Проданов, В. От модерна към постмодерна ситуация в морала и социализацията на децата и младежта. – В сб.: Морал и социализация на децата и младежите България. С., 2006, 13-36.

Тодоров, Т. Социално възпитание и проповед. С., 1948.

Ritscher, W. Einführung in die systematische Sociale Arbeit mit Familien. Heidelberg: Carl-Auer Verlag, 2006.

Shorter, E. The Making of the Modern Family. New York: Basic Books, 1975.

www.politiki.bg